

Педагожи вэ психоложи Мәсәләләр

М. МЕНДИЗАДЭ
Педагожи элмлери намизеди. В. И. Ленин
адына АПИ педагожи кафедрасы мүдири.

ИНГИЛАБДАН ЭВВЭЛКИ АЗЭРБАЙЧАНДА ОЛАН РУС МӘКТӘБЛЭРИНИН РОЛУ ҺАГГЫНДА

Рус мәктәпләри Азәрбайчанда XIX әсрин 30-чу илләриндә, йә'ни Шимали Азәрбайчанын Русия илә бирләшдирилмәси кими тарихи бир һадисәдән (1828-чи илдән) сонра тәшкил эдилмишдир. Рус мәктәбләри Бөйүк Октябр сосялист ингилабына гәдәр Азәрбайчанда 90 ил фәалийәт көстәрмиш, истәр сайча, истәрсә кейфийәтчә чох яваш инкишаф этмишсә дә һәр һалда мүәййән рола малик олмушлар.

Айдындыр ки, ССРИ халгларынын педагожи тарихини, эләчә дә Азәрбайчан халгынын тарихини өйрәнәркән, ингилабдан әввәл Азәрбайчандакы рус мәктәбләринин ролуну унутмаг олмаз.

Тәссүфлә гейд этмәк лазымдыр ки, бу мәктәбләрин ролу индийәдәк педагожи мәтбуатымызда лазымнча ишыгландырылмамышдыр. Ингилабдан әввәлки Азәрбайчанда олан рус мәктәбләринин ролу, ялныз бир нөгтейи-нәзәрдән: бу мәктәбләрин гаршысында чаризм тәрәфиндән гоюлан рәсми вәзифә нөгтейи-нәзәриндән айдынашдырылмышдыр.

Шүбһәсиз, бүтүн Русияда олдуғу кими Азәрбайчанда да чаризм тәрәфиндән бөйүк сәйлә еридилән мүртәчә мәктәб сясәти олдуғу кими изаһ эдилмәли иди. Хүсусән көстәрмәк лазым иди ки, чаризмин еритдийи мәктәб сясәти нәтичәсиндә Русияда халг күтләләри «тәһсил,

үрфан вә билик чәһәтдән талан эдилдиләр»¹, чаризм «күтләләри гул һалында вә чәһаләтдә сахламаг үчүн учгарларда патриархал-феодал зулмуну гәсдән шиддәтләндирирди»². Һәмчинин айдынашдырылмадыр ки, чар һөкүмәти, рус халгы илә учгарларын зәһмәткешләри арасына әдавәт вә инчиклик салмаг, гаршылыгылы анлашылмазлыгы гүвәтләндирмәк, бунунла да рус халгынын вә учгарларда яшаян зәһмәткешләрин чаризмә вә капиталистләрә гаршы ингилаби мүбаризәдә бирләшмәсинә мане олмаг үчүн, рус олмаян миллиәтләр, о чүмләдән азәрбайчанлылар арасында «милли мәдәнийәтин һәр чүр тәзаһүрүнү боғмаға»³ чалышырды. Мәһз белә бир чәһәти дә айдынашдырмаг лазымдыр ки, чар һөкүмәти өзүнүн мүртәчә-синфи мәгсәдләрини һәята кечирмәк үчүн даим өз мәктәб системиндән истифадә этмәйә сәй көстәрирди.

Бунунла бәрәбәр гейд эдилмәлидир ки, Азәрбайчанда олан рус мәктәбләринин тарихини, һәмин мәктәбләрин ролуну чар һөкүмәтинин мүртәчә мәктәб сясәти нөгтейи-нәзәриндән ишыгландырмаға чалышмаг,

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, XIX чилд, сәһ. 115, 4-чү нәшри.

² И. В. Сталин, Әсәрләри, IV чилд, сәһ. 394.

³ «ҮИК(б)П тарихи, Гыса курс», сәһ. 7. Азәрнәшр, 1950-чи ил.

рус мәктәпләринин эсл тарихини, чаризмин мәктәб сиясәти тарихи илә өвәз этмәк—тарихи тәһриф этмәкдән башга бир шей дейилдир.

Мәсәләнин бу чүр ишыгландырылмасы ичтимаи һадисәләрин өйрәнилмәсиндә марксизмин тарихилик принципини позур. Бу чүр «өйрәнмә» үсулу¹ охучунун белә бир янлыш нәтичә чыхармасына сәбәб олур ки, ингилабдан әввәлки Азәрбайчанда (әләчә дә Русиянын башга учгарларында) рус мәктәби куя мейдана чыхан замандан әтибарән ялныз мүртәчә гүввә олмуш, яшадығы мүддәт әрзиндә куя һеч бир мүсбәт рол ойнамамышдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, «ичтимаи һадисәләрә... тарихи чәһәтдән янашмадыгда, тарих элминин яшамасы вә инкишафы мүмкүн дейилдир»¹, һадисәләрә тарихи чәһәтдән янашмаг исә ичтимаи һадисәләри «шәраитдән, мөкан вә замандан» асылы олараг өйрәнмәйи тәләб эдир.

Мәсәләйә бу чүр еканә дүзкүн нөгтейи-нәзәрдән янашыларса, чар чиновникләринин нийәтләринә, өзбашыналығына вә амансызлығына бахмаяраг ингилабдан әввәлки Азәрбайчанда ачылмыш рус мәктәпләринин бөйүк мүсбәт ролу айдынлашмыш олар.

Әлбәттә, бу бөйүк мәсәләни тәкчә бир мәгаләдә әтрафлы айдынлашдырмаг мүмкүн дейилдир. Бунунла белә мән, ингилабдан әввәлки Азәрбайчанда рус мәктәпләринин мәнз бу мүсбәт ролуну, һәмчинин о заманкы Азәрбайчанын габагчыл адамларынын рус мәктәбинә вә рус дилинин өйрәнилмәсинә мүнәсибәтләрини үмуми шәкилдә дә олса тәсвир этмәйә чалышачағам.

Ингилабдан әввәлки Азәрбайчанда рус мәктәпләринин мүсбәт ролуну айдын тәсәввүр эдә билмәк үчүн бу мәктәпләрин нә кими конкрет-тарихи шәраитдә мейдана чыхдығыны вә

¹ И. В. Сталин, Ленинизм мәсәләләри, 11-чи нәшринин тәрчүмәси, сәһ. 618.

Октябр ингилабына гәдәр нечә ишләдийини айдынлашдырмаг лазымдыр.

Мә'лумдур ки, Баки истисна эдиләрсә, ингилабдан әввәлки Азәрбайчан «ән керидә галмыш патриархал-феодал мүнәсибәтләри»¹ өлкәси иди.

О заман кәндләрдә бәйләр вә ханлар һөкмранлыг эдирдиләр, онлар һәммин патриархал-феодал мүнәсибәтләри мөһкәм горууб сахламаға чалышырдылар. Әсас «маариф» очаглары сайсыз-һесабыз мәсчидләрдән вә бунларын янындакы мәдрәсәләрдән, моллаханалардан ибарәт иди; бунларын да мәгсәди ушаглар вә кәнчләр арасында файдалы биликләр дейил. «Шәрг халглары үчүн чох бөйүк бәдбәхтлик»² мәнбәи олан ислам дининин схоластик орта әср әһкамларыны яймагдан ибарәт иди.

Моллахана вә мәдрәсәләрдә ушаглар вә кәнчләр анламадыглары әрәб дилиндә язылмыш гур'аны вә орта әсрләрдә фарс дилиндә язылмыш әхлаг китабларыны илләр бою механики сурәтдә эзбәрләмәйә мәнчбур эдилирдиләр.

Һәммин моллахана вә мәдрәсәләр кечдикләри дәрсләрин схоластик орта әср мәзмунуна вә дөзүлмәз «тә'лим» шәраитинә кәрә эсл фанатизм мәнбәи олуб, әһали арасында дини мөвһүматы яймаг үчүн иртичачы гүввәләрин әлиндә мүһүм бир әләт иди.

Тәһсилин белә бир вәзийәтдә олмасы бир чох әсрләр Азәрбайчан халгынын орижинал мэдәнийәт, дил вә әдәбийятынын инкишафыны ләнжидир, халгын чәһаләтдә яшамасына сәбәб олурду.

Азәрбайчанда рус мәктәпләри мәнз белә бир шәраитдә—моллахана вә мәдрәсәләрин һөкмранлыг этмәси, орта әср әрәб, фарс вә османлы «мэдәнийәтләринин» Азәрбайчан мэдәнийәтини боғмаға чалышмасы шәраитиндә тәшкил эдилмишди.

¹ И. В. Сталин, Әсәрләри, V чилд, сәһ. 52.

² М. Ф. Ахундов, «Фәлсәфи-сияси әсәрләри», сәһ. 5. 1940-чы ил, Баки.

Белә бир шәраитдә үмуми тәһсил фәнләри кечән рус мәктәпләринин мейдана чыхмасы вә фәалийәтә башламасы, һәмин мәктәпләрин синфи мәһдудлуғуна вә башга нөгсанләрына бахмаяраг, о заманкы Азәрбайчан үчүн сон дәрәчә әһәмийәтлә, олдугча мүтәрәгги вә мүсбәт бир һадисә иди.

Ф. Әнкелс Русияда «маариф вә хүсусән сәнаеин» варлығыны нәзәр алараг һәлә 1851-чи илдә язмышлыр ки, «...Русия Шәрг барәсиндә һәлигәтән мүтәрәгги рол ойнайыр»¹.

Әлбәттә, бурада сәһбәт, рус халгының вә онун габагчыл мәдәнийәтинин Шәрг халғларына, биринчи нөвбәдә Русия илә бирләшдирилмиш Шәрг өлкәләри халғларына, о чүмләдән азәрбайчанлыларә көстәрдийи мүтәрәгги тәһсир үзәриндә кедир.

Азәрбайчан К(б)П МК катиби М. Ч. Бағыров йолдаш языр ки:

«Чар мүстәмләкәчиләринин өзбашыналыг вә гәддарлығына бахмаяраг, Азәрбайчанын Русияя битишдирилмәси Азәрбайчан халгы үчүн чох мүсбәт рол ойнады. Рус халгы илә яхынлыг, чар мүтләгийәтинә гаршы Русия зәһмәткешләри илә әлбир мүбаризә апармаг, габагчыл рус мәдәнийәти илә, мүтәрәгги, ингилаби рус ичтимаи тәфәккүрү нүмайәндәләри илә әлагә Азәрбайчан халгының мадди вә мәһәви мәдәнийәтинин йүксәлмәсинә көмәк әтди, Азәрбайчан халгы ичәрсиндә ингилаби һәрәкатын инкишафына тәкан верди»².

Шүбһә ола билмәз ки, «габагчыл рус мәдәнийәти илә, мүтәрәгги, ингилаби рус ичтимаи тәфәккүрү нүмайәндәләри илә» Азәрбайчан халгының бу әлагәсинин яранмасында, маариф органлары вә биринчи нөвбәдә рус мәктәпләри объектыв сурәтдә бөйүк мүсбәт рол ойнамышлар.

Мәһз буна көрә дәрә рус мәктәпләринин ойнадығы мүсбәт ролу чариз-

мин бу мәктәпләр гаршысында гойдугу рәсми мүртәчә вәзифә илә гарышдырмаг олмаз.

Рус мәктәпләринин мүсбәт ролу һәр шейдән әввәл бундан ибарәтдир ки, бу мәктәпләр XIX әсрин 30-чу илләриндән башлаяраг, мәһдуд мигдарда олса да (бир чох азәрбайчанлылар руһаниләрин тәһсири нәтичәсиндә о заман рус мәктәпләринә кәтмирдиләр), кәнчләри ихтисас тәһсили, хүсусән дарүлфүнун тәһсили алмаг үчүн һазырлайырды.

Азәрбайчанлы кәнчләрин габагчыл һиссәси Гафгазын мувафиг мәктәпләриндә орта тәһсил алдыгдан сонра,—әввәлләр олдугу кими али руһани тәһсил алмаг үчүн Бағдада, Тәһрана вә Шәрг өлкәләринин башга шәһәрләринә дейил, — дунһәви тәһсил алмаг үчүн Пстербург, Москва, Казан дарүлфүнунларына, башга али вә орта ихтисас мәктәпләринә кедирдиләр. һәмин кәнчләр али мәктәпләри битирдикдән сонра мүәййән файдалы ихтисасла, ени демократик идеялар вә мүтәрәгги нийәтләрлә Азәрбайчана гайылыр, бу идея вә нийәтләрини өз һәмвәтәнләри арасында йамаг үчүн гүввә вә имканлары чатдыгча мүбаризә апарыр, Шәрг феодализмнин вә ислам идеологиясынын доғурдугу наданлыг вә вәһаләтә гаршы чарпышырдылар.

1865-чи илдә Москва дарүлфүнунун тәбиййәт факултәсини гуртаран һәсәнбәй Мәликов Зәрдаби (1837—1907), 1878-чи илдә Москва Гийотр Академиясыны гуртаран Нәчәфбәй Вәзиров (1854—1926), 1887-чи илдә Тифлис мүәллимләр институтуну гуртаран Гәбиббәй Маһмудбәйов (1864—1928), 1888-чи илдә Гори семинариясыны гуртаран Чәлил Мәммәдгулузадә (1869—1932) вә бир чох башгалары һәмин зиялылардан идиләр.

Рус мәктәпләриндә тәрбийә алмыш вә рус зәмининдә мейдана чыхан габагчыл идеяларла силаһлан-

¹ К. Маркс вә Ф. Әнкелс, Әсәрләри, XXI чилд, сәһ. 211.

² М. Ч. Бағыров, «Болшевик» журналы, 1950-чи ил, № 1, сәһ. 52—53.

мыш бу ени вә габагчыл зиялылар Азербайчана гайытдыгдан сонра өз арзу вә мәгсәдләрени мүхтәлиф йоллар вә васитәләрлә һәята кечир-мәйә башламышдылар.

Бунлардан бәзиләри өз ана дилиндә гәзет вә журналлар нәшр эдир (Һәсәнбәй Зәрдаби, Ч. Мәммәдгулузадә вә башгалары), бәзиләри бу гәзет вә журналларын нәшр олунмасында иштирак эдир вә драматуркия илә мәшғул олура (Нәчәфбәй Вәзирова, Ә. һагвердиев вә башгалары), бәзиләри исә мәктәбләр ачыр вә мүәллимлик фәалийәтилә мәшғул олурудулар (Һәбиббәй Маһмудбәйов, С. С. Ахундов вә башгалары). Азербайчанын бүтүн бу габагчыл адамлары өз гаршыларында: азербайчанлылары савадландырмаг, файдалы вә элми билликләри онларын арасында мүмкүн олдугча кениш йамаг, о заман Азербайчанда һөкм сүрән ичтимаи һагсызлыгы халга баша сала билмәкдән өтрү өз һәмвәтәнләрени ени тәрәггипәрвәр идеяларла таныш этмәк, халгы керидә галмыш патриархал-феодал мүнасибәтләринә гаршы мүбаризәйә чагырмаг кими шәрәфли вәзифәләр гоймушдулар. Азербайчанын бу габагчыл адамлары көрүшләренин бәзи мәндулуг вә нөгсанларына бахмаяраг рус мэдәнийәтинин дәйәрли тәсири илә өз милли мэдәнийәтләрини вар гүввә илә инкишаф этдирмәйә чалышырдылар.

Бунун үчүн онлар дөври мәнбуатда мәгаләләр язмаг вә мәктәбләр ачмагла кифайәтләнмәйәрәк, эйни заманда габагчыл рус әдәбийятынын тәчрүбәсиндән истифадә эдиб, Азербайчан әдәбийягы үчүн ени олан жанрларда дәйәрли бәдин әсәрләр—нәср, драм вә комедия әсәрләри ярадырдылар.

Шүбһәсиздир ки, бүтүн бунлара, һәмин габагчыл адамларын тәһсил алдыглары рус мәктәбләри хейли көмәк этмишди.

Рус мәктәбинин мүсбәт ролу бир дә бундан ибарәт иди ки, о, рус

дилинин, рус әдәбийятынын вә файдалы элми билликләрин азербайчанлылар арасында йыйлмасына көмәк эдирди.

Рус дилини өйрәнмәйин учгарларда яшayan халглар үчүн нә гәләр бөйүк әһәмийәти олдуғуну В. И. Ленин дәфәләрлә гейд этмишдир. Владимир Илич 1913-чү илдә С. Г. Шаумяна көндәрдийи мәктубда язмышдыр ки, «сайсыз һесабысиз мигларда хырда вә керидә галмыш милләтләр үчүн рус дилинин мүтәрәгги әһәмийәти шүбһәсиздир»¹.

В. И. Ленин, дилләр мәсәләсиндә мүтләгийәтин вә либерал буржуазиянын сиясәтини ифша эдәрәк демишдир: «Биз... истәйирик ки, Русияда яшayan бүтүн милләтләрин мәзлум синифләри арасында мүмкүн олдугча даһа сых әлагә вә гардәш бирлийи ярансын. Айдындыр ки, биз Русияда яшayan һәр бир адамын бөйүк рус дилини өйрәнмәк имканына малик олмасы тәрәфдарыйыг»².

Русиянын габагчыл мүтәфәккирләринин тәрәггипәрвәр ичтимаи-сияси идеялары Азербайчанда биринчи нөвбәдә рус дили вә әдәбийяты васитәсилә, мүхтәлиф йолларла вә гисмән өз рәсми вәзифәләринин зиддинә олараг рус мәктәби васитәсилә ййылырды.

Н. К. Крупскаянын яздыгы кими, чаризм заманы рус әдәбийяты элә бир элм иди ки, «бунун васитәсилә сиясәт вә элм контрабанда йолу илә күтлә ичәрсиндә ййылырды, бу элм һәята диггәтли нәзәрлә бахмагы вә әтрафдакы ичтимаи һәят тәрзинә шүүрлу-тоңгиди сурәтдә янашмагы өйрәдирди»³.

Чаризм габагчыл идеяларын мәктәбләрдә ййылмамасы үчүн нә гәдәр тәдбир көрүрдүсә дә, бу мәктәбләрдә рус әдәбийяты дәрсләренин

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, XIX чилд, сәһ. 452. 4-чү нәшри.

² В. И. Ленин, Әсәрләри, XX чилд, сәһ. 55.

³ Н. К. Крупская, Сечилмиш педагожи әсәрләри, сәһ. 209, 1948-чи ил.

(Крылов, Пушкин, Лермонтов, Тур-женев və башга рус язычыларынын «сэрлэринин») өйрəнилмəsi габагчыл ичтимаи-сияси идеяларын кəнчлэр арасында яйылмасына кəмək эдирди.

Буна кərə һеч дэ тэсадүфи дейил-дир ки, «һələ кечэн эсрдэ Азэрбэй-чан халгынын эн яхшы вэ тэрэгги-пэрвэр оғулары рус дилинин ролу-на вэ әһəмийәтинэ йүксək гиймэт вермишләр»¹. Тэрэггипэрвэр рус ичтимаи-сияси вэ элми дүшүнчә-синэ һийләнмək үчүн Азэрбайча-нын габагчыл адамлары рус дилини бөйүк сәйлә өйрəнирдилэр.

XIX эсрдэ Азэрбайчанын кəркәм-ли мүтəфəккири М. Ф. Ахундов (1812—1878) Ломоносов, Державин вэ Пушкинин эсэрлəрини өйрəнир, Бестужев-Марлински илэ достлуг эдир, 60-чы иллəрдэ Русияда яйыл-мыш габагчыл идеяләрла таныш олур. Русияда вэ Гəрбдэ мүхтəлиф фəлсəфи чэрəянлары излэйир вэ бү-түн бунлар чох йүксək элми сөвий-ғәйә галхмагда она кəмək эдирди. М. Ф. Ахундов буна һәм дэ онуң сайәсинтə наил ола билмишди ги, рус дилини мүкəммəl билирли, бу дили эввəлчэ 1833-чү илдэн «тиба-рэн Нухала» (1831-чи илдэ ачыл-мыш) рус мəkтəбиндэ, сонра исэ Тифлисдэ бөйүк сәйлә өйрəнмишди.

Азэрбайчанын габагчыл адамлары рус мəkтəбинин файдасыны баша дүшэрək, халгы өз ушагларыны һə-мин мəkтəблəрдэ охутмаға чағырыр, һəмвəтəнлəрини тэрэггийә чатдыр-маг мөгсəдилэ бу мəkтəблəрдэн ис-тифалэ эдиб рус дилини, элми би-ликлənн вэ габагчыл ичтимаи-сияси идеялары азэрбайчанлылар арасын-да яйыр. бунунла да өз халгыны бөйүк рус халгына идеячə яхынлаш-дырмаға чалышырдылар. Онлар халгын Шəрг истибдадындан хилас олмасы үчүн бу яхынлашманы чох мүһүм амил һесаб эдирдилэр.

¹ М. Ч. Бағыров, Азэрбайчан К(б)П XVII гурултайындакы һесабат мəрузэ-синдэн.

М. Ф. Ахундов 1875-чи илдэ яз-мышды ки, Русия мүсəlманлары, о чүмлэдэн азэрбэйчанлылар габаг-чыл идеялары мəнимсəсэлэр, «онда һөкмөн мүсəlман мүстəбидлəринэ нифрэт һисс эдэрлэр... Иран вэ Түркийэдэки мүсəlманлар ағыр вэсзийәтдэ вэ бөйүк сəфалəтдэ яша-дыглары һалда, русларын һимайәси алтында һяэты, мүлкийәти вэ шə-рəфи тамғимилэ горунан Русия мү-сəlманлары руслардан даһа гачмаз вэ узаг дурмазлар».

Ахундов гейд эдир ки, габагчыл идеяларынын тәсири алтында азэр-байчанлылар «рус халгы илэ бирлə-шэр, дини этигадлардан ирəли кə-лən фанатизм вэ мүридизм руһу онларын арасындан һəмишəлик гал-хар», онларын арасында «савадлən-маг һəвəsi, билик кəсб этмək арзусу оянар, онларын эхлагы яхшыла-шар... Индийэдək онларын чохуну яһныз дини этигад рус дилини өй-рəнмəkдэн чəкиндирир, руһанилэр онлары инандырмға чалышырлар ки, рус дилини өйрəнəнлəрин күнаһ-ларыны аллаһ бағышламаячагдыр»¹.

Ахундов рус мəkтəбиндэ тəһсил алмаға бөйүк әһəмийәт верэрək бу мəkтəбин моллаханалардан чох йү-ксəkлэ дурдуғуну гейд эдирли. О, Азэрбайчанын мəшһур маарифчиси һəsəнбэй Зəрдабийә 1877-чи илдэ кəндəрдийи мəkтубда язмышды: «Сән һəр гəзетиндэ («Әкинчи» гəзе-тиндэ.—М. М.) биз мүсəlман таи-фəсинэ элмин фəзилəтини вэ сə-мэратыны зикр эдиб бизэ һей тəkлиф эдирсən: элм өйрəнин, элм өйрəнин... Чох яхшы... Бизэ де кərəк, элми һарада өйрəнək: вэ кимдэн өйрəнək вэ һансы дилдэ өйрəнək?»

Ахундов Моллахана вэ мэдрəсэлə-рин файдасыз олдуғуну билдирэрək, ушагларымызы османлы, фəрс вэ әрəб диллəриндэ охутмағын мөгсəдэ уйғун олмадығыны сөйлəйиб дейир ки, бу диллəрдэ «элм билən мүəллим-лэр йохдур вэ бу диллəрдэ элми ки-таблар йохдур», моллаханаларда бу

¹ М. Ф. Ахундов, «Фəлсəфи-сияси эсэрлəri», сəһ. 7, 1940-чы ил, Бакы.

дилдә он беш ил дәрс охуян кәнчләр ена савадсыз олулар, бүтүн өмүр бою бу мәдрәсәләрдә охусан да, фәрги йохдур, һеч бир элми билик элдә эдә билмәйәчәксән. Ахундов языр ки, мәһз белә бир вәзийәтин нәтичәсиндә бүтүн Әрәбистан, бүтүн Анадолу вә бүтүн Иран савадсыздыр. Ахундов рус мәктәбинә йүксәк гиймәт верәрә: язымышдыр ки, ушаглара элми рус дилиндә вә рус мәктәбләриндә өйрәтмәк лазымдыр, һәм дә гүввә вә имкан чатдыгча ялныз шәһәрләрдә дейил, кәндләрдә дә, ялныз оғланлары дейил, гызлары да мәктәбләрә чәлб этмәк лазымдыр¹.

Рус дилиндә дәрс кечән мәктәбләрә Ахундовун белә бир мүнәсибәт бәсләмәсинин сәбәби нәдир? Сәбәб одур ки, Ахундов өз тәчрүбәсинә, һәмчинин өзүнүн мүәсири олан габагчыл һәмвәтәнләринин—Бакыхановун, Зәрдабинин вә башгаларынын тәчрүбәсинә әсасән йәгинлик һасил этмишди ки, элм өйрәнмәк, габагчыл ичтимаи-сияси дүшүнчәйә вә габагчыл әдәбийят яхындан бәләд олмаг үчүн рус дилини билмәк вәчибдир, буна көрә дә азәрбайчанлы ушаглар әсрләрдән бәри давам эдән гайда үзрә моллаханаларда әрәб вә фарс дилләрини дейил, рус мәктәбләриндә рус дилини өйрәнмәлидирләр. Буна көрә дә Ахундов өзү рус дилини мүкәммәл билмәклә кифайәтләнмир, мүсәлман руһаниләринин мүгавимәтинә бахмәяраг халгы да өз балаларыны рус дилиндә охутмаға чағырырды.

Бу ишдә Ахундов тәк дейилди. XIX әсрдә Азәрбайчан мәдәнийәтинин башга нүмайәндәләри дә кәнчләри рус дилини өйрәнмәйә һәвәслә чағырырдылар. Мәшһүр Азәрбайчан шаири Сейид Әзим Ширвани (1835—1888) бу бәрәдә характерик мисал ола биләр.

Ширвани, «динсизлик» үстүндә ону тә'ғиб эдән иртичачы руһаниләрин вә өзүнүн керидә галмыш һәмвәтәнләринин —дин тәәссүбкеш-

ләринин һәдәләринә бахмәяраг Азәрбайчанда ени үсул илә дәрс кечән биринчи мәктәб тәшкил этмишди. Ширвани бу мәктәбдә рус дилини дә тәдрис этмәклә кифайәтләнмәйиб 70-чи илләрдә өз оғлуну Шамахы шәһәриндәки рус мәктәбинә гоймушду. «Әкинчи» гәзети өзүнүн 1876-чы ил 11 июн тарихли нөмрәсиндә языр ки: Шамахы шәһәриндә маһал идарәси янында рус мәктәби ачылмышдыр, Мәлик-үш-шүрә Сейид Әзим Ширвани өз оғлу Мир Чәфәрин рус дилиндә элм кәсб этмәси мәгсәдилә ону һәммин мәктәбә гоймушдур. Бунунла әлағәдар олараг һәмвәтәнләри тәрәфиндән мәрзәмәт эдилән шаир өз оғлуна нәсиһәтамит бир шеир язымышдыр.

Гейд этмәк лазымдыр ки, бу ше'риндә Ширвани, һәр шейдән әввәл рус мәктәбинин моллаханалардан үстүн олдуғуну сөйләйир вә бунула да иртичачылар билдирир ки, өз оғлуну моллаханая гоймайыб рус мәктәбинә көндәрмәси тәсадүфи бир шей дейил, шүурлу һәрәкәт нәтичәсидир. Ширвани бу ше'рини заһирән өз оғлуна язымышдыр, лакин һәгигәтдә шаир бүтүн Азәрбайчан кәнчләринә мүрачигәт эдир вә о заман үчүн ади олмаян бир вәзифә ирәли сүрүр. Шаир һәммин ше'риндә языр:

«Демирәм рус, я мүсәлман ол,
Һәрнә олсан, әһли-үрфан ол.»

Сейид Әзим Ширванини мүсәлман олмаг дейил, һәгиги тәһсил алмаг вә үрфан саһиби олмаг һәр шейдән артыг марагландырырды. Азәрбайчанын о заманкы шәраитиндә белә бир тәһсили анчаг рус мәктәбләриндә алмаг оларды. Буна көрә дә шаир бүтүн кәнчләри рус мәктәбләриндә охумаға вә рус дилини өйрәнмәйә чәсарәтлә чағырыб дейирди:

«Әй оғул һәр лисана ол рагиб,
Хәссә, ол рус элминә талиб.

Онлара әһтиячымыз чохдур,
Билмәсәк дил әлачымыз йохдур».

С. Ә. Ширвани, Азәрбайчанда рус мәктәбләринин чохалмасына вә азәрбайчанлы кәнчләрин рус мәктәбләриндә охумасына мане олан иртичачы үнсүрләри даим ифша.

¹ Бах, М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, сәһ. 195—197, 1938-чи ил, Бакы.

эдирди. Ширвани язырды ки, бу чәһаләтпәрәстләр халгы горхударлар, өз ялан фикирләри илә халгы алдадырлар. Онлар утанмадан дейирләр ки, куя «бизим рус мәктәбләринә эһтиячымыз йохдур», куя бу мәктәбләрсиз кечинә биләрик, куя «бу мәктәбләр бизә фәйда вермир», «ялныз һәсәнбәй Зәрдаби кими динсизләр бурахыр». Иртичачылар Азәрбайчанда рус мәктәбинин инкишафы йолуну кәсир, бу мәктәбләрә мадди көмәк этмәйә гоймур, кәнчләрин һәмнин мәктәбләрдә охумасына манечилик төрәдир вә беләкликлә азәрбайчанлы кәнчләрин чәһаләтдә галмасына сәбәб олурдулар. Ширвани исә халгы бу чәһаләтпәрәстләрә инанмамаға чағырырды.¹

Ушаглары рус мәктәбләриндә охутмаг вә эйни заманда ана дилиндә мәктәб ачмаг үчүн Азәрбайчанын габагчыл адамларынын апардыглары тәблиғат вә кәстәрдикләри фәалийәт, XIX әсрин ахырларында вә XX әсрин эввәлләриндә чох кенишләнмишди. Бу барәдә ялныз гәзет вә журналларда дейил, бәдии әдәбийят әсәрләриндә дә чох язылырды.

Ч. Мәммәдгулузадә өзүнүн бүтүн Шәргдә мәшһур олан сатирик журналы «Молла Нәсрәддин»дә дәрчәтдийи языларла мүтәхәссисләр һазырламаг ишгиндә рус мәдәнийәтинин ролуну вә рус мәктәбинин эһәмийәтини баша дүшмәйәнләри амансыз тәнгид вә ифша эдир, Азәрбайчан халгыны өз ушагларыны моллаханалара дейил, рус мәктәбләринә көндәрмәйә чағырырды. Ч. Мәммәдгулузадә өз журналынын бир нөмрәсиндә, рус мәктәбләриндә охумаг әлейһинә олан чәһаләтпәрәстләрә гаршы кинәйәли бир шеир дәрчәтдирмишди. һәмнин шеирдә дейилирди:

«Бу нә сөздүр ки, дейирсиз охуюн
доктор олун,
Мәнә мөһтач ола бимар, гиямәт-
ми гопар?»

¹ Бах, С. Ә. Ширвани, Сечилмиш шеирләри, сәһ. 294, Азәрнешр, 1937-чи ил.

Нә кәрәк элм охуюб техник олуб
шапка гоям,
Олмасам бөйлә сәнәткар, гиямәт-
ми гопар?»¹

Рус мәктәбинин эһәмийәтини баша дүшмәйәрәк өз ушагларыны тәһсил алмаг үчүн Петербурга вә Русиянын башга мәркәз шәһәрләринә дейил, руһани тәһсил алмаг үчүн Тәһрана вә Я Истамбула көндәрмәйи үстүн тутанлары Ч. Мәммәдгулузадә мөһкәм гамчылайырды.

Азәрбайчан сатирик шеһринин ифтихары, Бакы шеһринин рус-мүсәлман мәктәбләриндә ана дили мүүлими Ә. Сабир дә XX әсрин эввәлләриндә бүтүн чәһаләтпәрәстләрә гаршы мүбаризә апармаг үчүн «Молла Нәсрәддин» журналында Ч. Мәммәдгулузадә илә әмәндашылыг эдирди.

Сабир рус мәктәбиндә охумамышды. О, С. Ә. Ширванинин мәктәбиндә тәрбийә алмышды. Буна бахмаяраг Сабир рус дилинин вә рус мәдәнийәтинин Азәрбайчан халгы үчүн эһәмийәтини айдын баша дүшүрдү. О, һәтта яша долдугдан сонра рус дилини бөйүк сәйлә өйрәнмәйә башламышды.

Сабир мәктүбларындан бириндә (1908-чи илдә) бу барәдә языр: «Русча гәләмә алынмыш» язылары лайигинчә охуя билмирәмсә дә, чап олунан китаблары бир гәдәр охуюрам. Вахт мүсаидә эдәрсә, мүталиә вә данышыг вәситәсилә кафи дәрәчәдә русча язмаға, охумаға вә яхшы данышмаға мүвәффәг олачагам»².

Сабир рус дилинин бөйүк эһәмийәтини дәриндән дәрк эдирди. Одурки, өз ушагларыны рус-мүсәлман мәктәби өвәзинә моллаханада охутмағы үстүн тутанлара вә моллаханалара «Охутмурам, әл чәкин!», «Үсули чәдид» вә башга бу кими шеирләриндә шиддәтли һүчүмлар эдир, рус-мүсәлман мәктәбләриндән

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 1909-чу ил, № 1, сәһ. 4.

² Бах, «Ингилаб вә мәдәнийәт» журналы, № 10, сәһ. 128, 1947-чи ил. Чәфәр Хәнданын «Сабирин һаяты» моғаләси.

гөпханлары, өз ушагларынын тәр-бийәси илә мәшгул олмайыб ушаг-лары күчәләрдә башсыз бурахан аталары амансыз сурәтдә гамчыла-йрды.

Азәрбайчаң халгынын бу габаг-чыл адамларынын апардығы тәбли-гат өз нәтичәләрини көстәрирди. Мүсәлман руһаниләринин мүртәчә фәалийәтинә бахмаяраг, азәрбай-чанлыларын кениш даирәләри рус дилинин вә рус мәктәбләринин әһә-мийәтини кетдикчә даһа артыг ба-ша дүшүрдүләр.

В. И. Ленин язмышды ки: «Гаф-газда, рус олмаян халгларын нүма-йәндәләри ушагларыны русча охут-маға чалышырлар»¹.

Чарын Гафгаз чанишининә азәр-байчанлыларын сайсыз-һесабсыз әризәләри вә чамәәт тәрәфиндән чыхарылмыш гәрарлар буну айдын сүбүт эдир. Онлар бу әризә вә гәр-рарларда өз шәһәр вә гәсәбәләриндә рус мәктәбләри ачылмасыны тә'-кидлә хаһиш эдирдиләр. Һәлә 1851-чи илдә «Губа мүсәлман чамәааты» Гафгаз чанишини княз Воронцова мәктубла мүрачиәт эдәрәк язмыш-лар ки:

«Ушагларымызы русча охутмағы чох арзу этдиймизә көрә... Зат-Али-һиздән хаһиш эдирик ки... Губада гәза мәктәби ачылмасы һаггында сәрәнчәм вәсмәклә бизи хошбәхт эдәсиниз»².

Лакин княз Воронцов губалыла-ры «хошбәхт этмәк» истәмәмиш вә күя «вәсаит олмадыгына көрә» бу ха-һиши рәдд этмишди. Буна бахмаяраг һәммин мәктуб белә бир һәгигәти тәс-диг эдир ки, һәлә кечән әсрин орта-ларында ялһыз айры-айры адамлар дейил, Азәрбайчанда бүтөв әлләр өз ушагларыны рус дилиндә охутмағы чох арзу эдирдиләр.

Һөкүмәт органларына верилән бу чүр әризәләрин сайы XIX әсрин ахырларында вә XX әсрин әввәллә-

риндә хейли артмышды; һәм дә ялһыз оғлан мәктәбләри дейил, гыз мәктәбләри дә ачылмасыны, мәк-тәбләрин ялһыз шәһәрләрдә дейил, кәндләрдә дә тәшкил олунмасыны хаһиш эдирдиләр.

Мәсәләң, Шуша шәһәриндә яшаян азәрбайчанлылар 1915-чи ил августун 17-дә, Гафгаз маариф идарәсинин рәһбәринә мүрачиәт эдиб шәһәрин азәрбайчанлы һиссәсиндә мәктәблә-рин артырылмасыны вә хәсусән гызлара мәхсус ибтидаи мәктәбин дөрд синифли мәктәбә чеврилмәси-ни хаһиш этмишдиләр¹.

Газаг гәзасынын Гушчу кәндинин сакинләри дә 1915-чи ил сентябрын 9-да өз гәрарларыны Гафгаз маариф идарәсинә көндәрәрәк, кәнддәки бир синифли мәктәбин ики синифли мәк-тәбә чеврилмәсини хаһиш этмиш, һәм дә хәрчләрин бир һиссәсини өз өһдәләринә көтүрәчәкләрини вә'д этмишдиләр².

Белә мисаллардан чох кәтирмәк олар; кәтирилән мисаллар да айдын көстәрир ки, Азәрбайчанын ялһыз габагчыл адамлары дейил, шәһәр вә кәнд әһалисинин кениш даирәләри дә руһаниләрин әтиразына бахмая-раг рус дилинин өйрәнилмәсинә вә рус мэдәнийәтинә дәрин һөрмәтлә янашыр, азәрбайчанлыларын мәнәви ипқишафына рус мэдәнийәтинин бө-йүк тә'сирини һәр күн һисс эдирди-ләр. Әлбәттә, бу мэдәнийәт В. И. Ленинин яздығы кими һеч дә пу-ришкевичләрин, гучковларын вә струвеләрин мэдәнийәти дейил, «Чернышевски вә Плехановун ады илә бағлы олан» мэдәнийәт иди³.

Ингилабдан әввәл Азәрбайчанда олан рус мәктәбләринин мүсбәт ролу бир дә бундан ибарәт иди ки, һәммин мәктәб Азәрбайчан дилинин тәдри-сини яхшылашдырмаға хейли көмәк этмишди. Бундан әлава рус мәктәби,

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, XIX чилд, сәһ. 317, 4-чү нәшри.

² Азәрбайчан дәвләт архиви, 311-чи фонд, 1-чи сияһы, 9-чү иш, 5-чи вәрәг.

¹ Азәрбайчан дәвләт архиви, 311-чи фонд, 1-чи сияһы, 107-чи иш, 1-чи вәрәг.

² Енә орада, 107-чи иш, 5-чи вәрәг.
³ В. И. Ленин, Әсәрләри, XX чилд, сәһ. 16, 4-чү нәшри.

учгар вилайәтләрдә яшаян халгла-рын өз ана дилиндә мәктәб ачма-сыны гадаған эдән чаризмин мүр-тәче сиясәтинә бахмаяраг, ана ди-линдә мәктәб идеясынын һәята ке-чирилмәси уғрунда мүбаризәнин ке-нишләнмәсинә дә имкан ярадырды.

Гори мүәллимләр семинариясы-нын 1879-чу илдә тә'сис эдилән «мү-сәлман шө'бәси» ана дилинин тәд-рисини әсасландырмаг ишиндә чох мүһүм рол ойнамышдыр.

Бу шө'бәнин ән бөйүк әһәмийәти ондан ибарәт иди ки, бурада 260-дан артыг азербайчанлы мүәл-лим һазырланмыш вә онлар семи-нарияны гуртардыгдан сонра Азәр-байчанда ишләйәрәк халг маарифи-нин инкишафы уғрунда мүбаризә апармышлар.

Семинариянын «мүсәлман» шө'-бәсинин әһәмийәти бир дә бундан ибарәт иди ки, бу шө'бәйә бир чох тәрәггипәрвәр фикирли педагоглар кәлмишдиләр. Онлар һәинки тәк-чә шө'бәнин ишини яхшылаш-дырмаға сә'й эдир, һәмчинин Ру-сияда ени методика чәрәянларынын тә'сири нәтичәсиндә Азәрбайчан дилиндә дәрсликләр вә тәдрис әдә-бийяты яратмаг үзәриндә дә чалы-шырдылар.

Бу ишдә Загафгазиядакы бир чох габагчыл рус педагоглары — А. О. Черняевски, Семйонов вә башгала-ры да яхындан иштирак эдирдиләр. Мәсәлән, «мүсәлман» шө'бәсинин биринчи инспектору олан Черняев-ски шө'бәнин вә бу шө'бә янындакы һазырлыг синфинин тәдрис ишләри-ни яхшы тәшкил әтмәклә кифайәт-ләнмәйәрәк, 1882-чи илдә сөвти үсул үзрә Азәрбайчан дилиндә «Вәтән ди-ли» («Родная речь») ады илә бирин-чи әлифба китабы да тәртиб әтмиш-ди. Черняевскинин 7 дәфә нәшр эди-лән «Вәтән дили» китабы там 8 ил ибтидаг мәктәбләрдә азербайчанлы ушаглары өз ана дилини өйрәнмә-ләри үчүн еканә дәрс вәсаити ол-мушду.

Гори семинариясынын «мүсәлман» шө'бәсиндә Азәрбайчан дили мүәл-лими олан М. Әфшар кечән әсрин

80-чы илләриндә Азәрбайчан дили-нин грамматикасына даир бир ки-таб язмышды.

Гори семинариясыны гуртараң, сонра исә һәмин семинарияда Азәр-байчан дили мүәллими кими чалы-шан Рәшидбәй Әфәндиев 1889-чу илдә сөвти үсул үзрә ана дилиндә «Ушаг бағчасы» ады икинчи әлиф-ба китабы бурахмышды.

Р. Әфәндиев өз әлифба китабыны бөйүк рус педагог К. Д. Ушински-нин «Родное слово» дәрслийини тәчрүбәси әсасында тәртиб әтмиш-ди. Габагчыл рус педагожи дүшүн-чәсинин тә'сири вә русча тәдрис ки-табларынын тәчрүбәси әсасындә Азәрбайчан дилинә даир бир сыра башга дәрсликләр дә ярадылырды.

Бүтүн бунлар исә Азәрбайчанда-кы рус мәктәбләриндә бир дәрс кими кечилән Азәрбайчан дилинә тәдрисини яхшылашдырмаға чох көмәк эдирди.

Юхарыда гейд әтдийимиз кимк, Тифлис мүәллимләр институтуну гуртармыш һәбиббәй Маһмудбәй-рун тәшәббүсү илә 1887-чи илдән әтибарән Азәрбайчанда тәш ил эдилмәйә башлаян «рус-мүсәлман» мәктәбләри Азәрбайчан дилинә тәдрисиндә олдугча мүһүм рол ой-намышдыр.

Азәрбайчанлы ушаглары охума-сы үчүн ачылан «рус-мүсәлман» мәктәбләринин ади дөвләт ибтидаг мәктәбләриндән фәрги ялныз бунда иди ки, рус-мүсәлман мәктәбләриндә ана дилинин тәдриси мәчбури һесаб эдилирди. Бу мәктәбләр аз бир мүд-дәтдә әввәлчә Бақыда вә онун рай-онларында, сонра исә Азәрбайча-нын башга ерләриндә дә чох маш-һур олмушду. Гейд әтмәк лазымдыр ки, көһнә схоластик моллаханалара вә мәдрәсәләргә гаршы, әрәбчилийә вә фарсчылыға гаршы, ени педа-гожи вә методик чәрәянларын Азәр-байчанда яйылмәсы уғрунда мүба-ризәдә, азербайчанлы ушаглары ор-та мәктәбдә охумаг үчүн һазырла-магда, азербайчанлылардан мүәл-лим кадрлары етишдирмәкдә вә бу кими саһәләрдә һәмин мәктәбләр

ингилабдан эввэлки Азербайчанда чох мұһүм рол ойнамышлар.

Ингилабдан эввэлки Азербайчанда һәсэнбәй Зәрдабинин башчылығы илә бүтүн габагчыл адамлар «рус-мүсәлман» мәктәбләринин артырылмасы вә яхшылашдырылмасы уғрунда гызғын мүбаризә апарырдылар. һәмин мәктәбләрин бөйүк хидмәтләриндән бири дә бундан ибарәт иди ки, әслиндә Азербайчан дилинин тәдриси биринчи дәфә мәнз бу мәктәбләрдә башланмышдыр. Буна көрә дә бир чох габагчыл мүәллимләр вә язычылар, мәсәлән, Р. Әфәндиев, С. С. Ахундов, М. Маһмудбәйов вә бир чох башгалары о заманкы рус тәдрис китабларынын тәчрүбәсини нәзәрә алараг ибтидаи мәктәбләр үчүн нисбәтән гыса мүддәтдә ана дилинә вә әдәбийят даир бир чох дәрсликләр яратмышдылар.

Мүбалиғә этмәдән демәк олар ки, «рус-мүсәлман» мәктәбләринин яратдығы бу шәраит, чаризмин мүртәчә сиясәтинә бахмаяраг Азербайчан дилинин тәдрисини кетдикчә яхшылашмасына чох көмәк әдир вә ана дилиндә мәктәбләр тәшкил этмәк үчүн педагожи зәмин һазырлайырды.

Ингилабдан эввэлки Азербайчанын габагчыл адамларынын һәм рус, һәм дә ана дили кечән «рус-мүсәлман» мәктәбләрини инкишаф этдирмәк вә бу мәктәбләр зәмининдә ана дилиндә мәктәбләр яратмаг уғрунда, әйни заманда мәсчидләр янындакы моллахана вә мәдрәсәләрә гаршы апардыглары мүбаризә XIX әсрин ахырларындан вә XX әсрин эввәлләриндән әтибарән чох гүввәтләнмишди. Бу мүбаризә 1905-чи ил биринчи рус ингилабынын тәсири нәтичәсиндә хүсусилә бөйүк вүс'әт алмышды.

Әһалинин керидә галмыш һиссәси «рус-мүсәлман» мәктәбләриндән енә узаг гачыр, өз ушагларыны вә хүсусән гызлары бу мәктәбләрә гоймаг истәмир, онлары енә моллаханалара көндәрмәйи үстүн тутурду.

Көркәмли педагог вә язычы Сүлейман Сани Ахундов (1875—1939)

өз тәрчүмейи-һалында бу барәдә язмышдыр:

«1894-чү илин июн айында семинарияны (Гори семинариясыны.— М. М.) гуртардыгдан сонра мән һәмин ил октябрын 1-дән Бақынын 3-чү рус-мүсәлман мәктәбинә мүәллим тәйин әдилдим. О заман Бақы әһалисинин азербайчанлы һиссәсинә хидмәт әдән халг мәктәбләри, һәрәсиндә үч шө'бә олан чәми үч мәктәбдән ибарәт иди.

Авам чәмаат фанатик моллаларын тәсири нәтичәсиндә өз ушагларыны бу мәктәбләрә вермир, һәмин мәктәбләри «рус мәктәби» адландырырды, гаранлыг вә рүтубәт зирзәмиләрдә ерләшән моллаханалар исә шакирдлә долу олурду. Моллаларын тәсирина гаршы мүбаризә апарараг ушаглары, мәктәбләрә чәлб этмәк үчүн, биз, халг мүәллимләри чох бөйүк зәһмәт сәрф этмәли, чох баचारыгла иш көрмәли идик. Биз һәйәтләри бир-бир кәзәрәк ата-аналара ялварырдыг ки, ушагларыны бизим мәктәбләрә гойсунлар. Бу йолда ата-аналарла апардығымыз мүбаризени шаир Сабир «Охутмурам әл чәкин» ше'риндә тәсвир этмишдир. 18 яшлы кәнч икән халг мүәллими сифәтилә ишләмәйә башладығым заман шәраит белә иди»¹.

Иртичаа гаршы бу мүбаризәдә С. С. Ахундов тәк дейлиди. Рус мәдәнийәтинин ән'әнәләри әсасында тәрбийә әдилән, габагчыл идеяларла, хүсусән 1905-чи ил ингилабынын идеялары илә руһланан вә бунлардан илһам алан ени азербайчанлы зиялылар дәрәстәси—Ч. Мәммадгулузадә, Ә. Сабир, Ү. Гачыбәйов, М. Маһмудбәйов вә бир чох башгалары кими мүәллимләр, журналистләр, язычылар руһаниләрә гаршы, моллаханалара гаршы, пантүркистләрә вә панисламистләрә гаршы шиддәтли мүбаризә апарыр, халгы мәктәбләр ачмаға, рус-мүсәлман мәктәбләрин-

¹ Азербайжан ССР Әлмләр Академиясынын Низами адына дил вә әдәбийят институту, С. С. Ахундов фонду, 6360-чы иш, 1—2-чи сәһифә.

дән һәртәрәfli пстифадә этмәйә вә рус дилини өйрәнмәйә чағырылдылар. Онлар моллахана вә мәдрәсәләр әвәзинә ана дилиндә мәктәпләр ачылмасы, бурада ана дили вә рус дилинин бәрабәр дәрәчәдә өйрәнилмәси үчүн йорулмадан тәблиғат апарырдылар.

Бу сәһәдә Ч. Мәммәдгулузадә, Са. бир вә башгалары илә янашы оларга, о заман (1904-чү илдә) Гори мұәллимләр семинариясыны еничә гуртармыш олан Үзеийр Начыбәйов да (1885—1948) бөйүк рол ойнамышдыр.

Ү. Начыбәйов, рус дилинин әһәмийәтини инкар эдән 'милләтчиләрә «Тәрәгги» гәзетиндә дәрч этдирдийи бир сыра мәгаләләрдә гәти чаваб верәрәк язмышды: «Ибтидаи мәктәпләрдә рус дили лазым дейил демәк, бимә'на бир тәссүбдүр ки, онун зәррә гәдәр мәнфәәти олмайыб бол-бол зәрәри вар»¹.

Ү. Начыбәйов, зәнкин рус мәдәнийәтинә йийәләнмәк, орта вә али мәктәпләрдә азербайчанлыларын тәһсил алмасы үчүн имкан яратмаг мәгсәдилә ана дилиндә ачылмасы нәзәрдә тутулан мәктәпләрдә рус дилинин тәдрисинә мұһүм ер верилмәсини тәләб эдирди.

Ү. Начыбәйов, бу ени мәктәпләрдә рус дилинин тәдрисини гызғын тәләб этмәклә кифәйәтләнмәйәрәк, өз мәгаләләриндә рус дилинин тәдриси метолларындан да даньшырды. Начыбәйов ана дилинин вә рус дилинин хүсүсийәтләрини нәзәрә алыб рус дилинин тәдрисини дидактика тәләбләринә тамамилә уйғун сурәтдә гурмағы тәклиф эдирди.

Начыбәйов ушагларын рус дили дәсләриндә фәал олмаларыны, тәшәббүс вә сәрбәстлик кәстәрмәләрини, дәрсин ушаглары чәлб эдичи

¹ «Тәрәгги» гәзети, № 50, 6 март 1909-чү ил.

олмасыны усталыгла тәләб вә тәблиғ эдирди¹.

Бүтүн бунлар кәстәрир ки, ингилаби идеяларын вә габагчыл рус педагожи дүшүнчәсинин тә'сири нәтичәсиндә Азербайчанда көһнә моллахана вә мәдрәсәләрә гаршы, мәктәб ишиндә пантуркизмә вә панисламизмә гаршы шиддәтли мүбаризә апарылыр, дәвләт мәктәпләриндә Азербайчан дилинин тәдриси яхшылашдырылыр, габагчыл адамларын ана дилиндә мәктәпләр тәшкил этмәк үгрудна мүбаризәси кенишләнирди.

Бу мүвәффәгийәтләрә Азербайчандакы рус мәктәпләри дә мұәййән дәрәчәдә көмәк этмишди. Рус дилинин вә рус мәдәнийәтинин өйрәнилиб мәнимсәнилмәси Азербайчан халгынын тәрәггиси үчүн мұһүм бир тәкан олмушду.

М. Ч. Бағыров йолдаш дейир:

«Азербайчан халгынын' мәнәви инкишафынын бүтүн сәһәләринә рус мәдәнийәтинин, рус әдәбийятынын, рус инчәсәнәтинин чох бөйүк мүтәрәгги тә'сиринин, ким тәрәфиндән олурса-олсун азачыг белә гиймәтләндирилмәмәси һалларынын көкүнү кәсмәлийик»².

Бүтүн бу дейиләнләрдән айдын көрүнүр ки, ингилабдан әввәлки Азербайчанда олан рус мәктәпләри, чаризмин бу мәктәпләр гаршысында гойдуғу мүртәчә мәгсәдләрә бахмаяраг һәгигәтдә рус дилинин өйрәнилмәси вә рус мәдәнийәтинин бөйүк мүтәрәгги тә'сири нәтичәсиндә Азербайчан халгынын мәнәви инкишафына тәкан верән мұһүм вәситәләрдән бири олмушдур.

¹ «Тәрәгги» гәзети, № 58, 19 март 1909-чү ил.

² М. Ч. Бағыров, «Бөйүк Октябр сосыялист ингилабынын XVIII илдөнүмү һаггында Сталин йолдашын мә'рузәси вә Азербайчан партия тәшкилатынын вәзифәлери», сәһ. 49, Баки, 1944-чү ил.